

ДІАЛЕКТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ РЕФОРМ У ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ

Питання 1. Сутність діалектики.

Питання 2. Закони діалектики.

Питання 3. Категорії діалектики.

Основні поняття теми: зв'язок, відношення, закон, закономірність, принцип, діалектика, поняття, категорія, кількість, якість, властивість, міра, еволюція, революція, стрибок, тотожність, відмінність, протилежність, протиріччя, єдність, боротьба, конфлікт, антагонізм, заперечення, прогрес, регрес, одиначне, особливе, загальне, сутність, явище, частина, ціле, елемент, структура, система, форма, зміст, причина, наслідок, необхідність, випадковість, можливість, дійсність, метафізика, «негативна» діалектика, догматизм, софістика, еkleктика.

Питання 1. Сутність діалектики.

Щодо історії питання про діалектику.

Вперше поняття «діалектика» застосував **Сократ**, позначивши ним мистецтво вести ефективну дискусію, діалог, спрямований на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини.

Платон розумів діалектику як діалог, як логічні операції розчленування і пов'язування понять, здійснювані за допомогою запитань і відповідей, що і приводять до істинного визначення понять, а також знання відносно сущого і істинно сущого, чого можливо досягти лише за допомогою зведення суперечних частин у ціле загальне.

Аристотель тлумачив діалектику не просто як абсолютне знання, що викладається засобами формальної силогістики ($S \in P$), але і як знання того, що тільки ще можливе або ймовірне.

Класична німецька філософія розробляє на ідеалістичній основі цілісну концепцію діалектики як універсальної теорії і методу пізнання світу.

У *I. Канта* діалектика постає як засіб викриття ілюзій людського розуму, який бажає досягти цілісного й абсолютного знання. За Кантом, знання спирається на почуттєвий досвід і обґрунтовується діяльністю розуму, що володіє здатністю до міркування, пізнання усього відносного, земного, скінченого, а вищі поняття розуму: Бог, світ, душа, свобода принципово не можуть бути обґрунтовані, з опорою на почуттєвий досвід. У розумі виявляється його необхідна суперечливість.

У *Г. Гегеля* діалектика є вміння відшукувати протилежності в самій дійсності речей. Вона охоплює всю сферу дійсності, починаючи від чисто логічних категорій, переходячи далі до природи і духу, і закінчуючи категоріальною діалектикою історичного процесу.

У сучасній філософії та діалектичному матеріалізмі **діалектика визначається як вчення, наука про загальні зв'язки, про найбільш загальні закони зміни і розвитку буття і мислення.**

Відповідно, у контексті нашого курсу діалектику будемо розуміти як вчення, науку про загальні зв'язки, про найбільш загальні закони зміни і розвитку буття, сфери публічного управління та адміністрування й публічно-управлінського мислення.

Як філософська теорія розвитку діалектика спирається на такі фундаментальні поняття як «зв'язок», «взаємодія», «відношення».

Зв'язок – це поняття, що відбиває взаємозумовленість існування явищ, розділених у просторі і в часі.

Існує безліч зв'язків, що класифікуються в залежності від ознак, які лежать в основі тієї або іншої класифікації. Скажімо, у залежності від рівня організації і форм руху матерії, *виділяються зв'язки механічні, фізичні, хімічні, біологічні і соціальні або суспільні.*

Суспільні зв'язки, у свою чергу, можуть бути виробничі, класові, національні, сімейні, групові, особистісні тощо.

Зв'язки можуть бути також об'єктивними і суб'єктивними, внутрішніми і зовнішніми, суттєвими і несуттєвими, простими і складними, необхідними і випадковими, причинними і наслідковими, постійними і тимчасовими, прямими й опосередкованими, повторюваними і неповторюваними і т.д.

Зв'язки можуть бути також одиничними, загальними і всезагальними.

Взаємодія – це поняття, що відбиває процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного, зміна їхнього стану, взаємоперехід, а також породження одних об'єктів іншими.

Взаємодія носить об'єктивний і універсальний характер. Це те перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо рухому матерію.

У світі існують лише предмети, їхні властивості і відношення між ними. Кожний предмет має свої властивості, що є його відношеннями з іншими.

Відношення – це поняття, що виражає одну з форм, момент взаємозв'язку всіх предметів і явищ. Предмети і явища мають властивість бути самі собою й іншими, у залежності від їхніх зв'язків із зовнішнім світом.

Щодо законів.

Істотний, стійкий, повторюваний, внутрішній, об'єктивний і необхідний зв'язок предметів і явищ позначається поняттям **закон**.

Існують **закони окремі**, що виражають відношення між специфічними властивостями об'єктів або між процесами в рамках тієї або іншої форми руху (наприклад, закон періоду піврозпаду для радіоактивних речовин), **закони загальні** для великих сукупностей об'єктів (приміром, закони збереження маси, енергії, заряду, кількості руху у фізиці, закон природного відбору в природі) і **закони всезагальні**, що виражають універсальні діалектичні відношення між всіма існуючими явищами, їхніми властивостями, тенденціями зміни матерії (такими є закони діалектики!).

Слід розрізняти закони природи, що діють стихійно і закони суспільства, що проявляються через свідомі дії людей.

Форма конкретного прояву закону є **закономірність**.

Пізнана закономірність, покладена в основу тієї або іншої діяльності, є **принцип**.

Говорячи про діалектику як теорію розвитку, ми маємо справу з розумовою діяльністю, заснованою на двох основних принципах – *принципі всезагального зв'язку і принципі розвитку*.

Принцип всезагального зв'язку ґрунтується на розумінні того, що вся доступна нам реальність є сукупність предметів і явищ, що перебувають у найрізноманітніших відношеннях, зв'язках один з одним.

Принцип розвитку випливає з того, що матерії властиві абсолютний рух і відносний спокій. В силу цього вона не існує у виді застиглої одноманітної маси або суцільної безупинної течії. Вона розчленовується на відносно стійкі системи руху, окремі предмети і явища. Даний принцип потребує, щоб вивчення об'єкта здійснювалося в безупинному русі, зміні, розвитку.

При цьому **розвиток** розуміється як рух від нижчого до вищого, від простого до складного.

Окрім вказаних принципів (*принцип всезагального зв'язку та принцип розвитку*), можна виділити також такі **принципи**, як:

- 1. Принцип об'єктивності.**
- 2. Системності.**
- 3. Причинності.**
- 4. Цілісності.**
- 5. Єдності історичного та логічного.**
- 6. Сходження від абстрактного до конкретного.**
- 7. Всебічності.**

Найбільш загальні закони зміни і розвитку буття і мислення існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості (**об'єктивна діалектика**). Але існують і в якості пізнаних суб'єктом законів (**суб'єктивна діалектика**).

Питання 2. Закони діалектики.

Діалектика спирається на три основних, універсальних закони:

- 1) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;**
- 2) закон єдності і боротьби протилежностей;**
- 3) закон заперечення заперечення.**

Перший закон діалектики.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відбиває ту важливу особливість об'єктивної реальності, відповідно до якої всі предмети, процеси і явища набувають визначеність через взаємодію, взаємозалежність,

суперечливість своїх зовнішніх і внутрішніх властивостей, кількісних і якісних характеристик, що існують об'єктивно, незалежно від волі і бажань людей.

Для з'ясування сутності закону, його проявів і дії важливо розкрити такі категорії, як «властивість», «якість», «кількість», «міра», «стрибок».

Властивість як категорія означає одну зі сторін предмета, речі, явища відносно іншої.

Якість – категорія, що позначає сукупність основних властивостей елементів, зв'язків і відносин, які забезпечують у певний проміжок часу усталеність і існування певної системи, її тотожність самій собі і водночас тих властивостей, що відрізняють її від інших систем.

Якість – внутрішня основа предмета, явища, тотожна буттю визначеність. Якщо предмет втрачає визначеність, то він втрачає і свою якість.

Кількість – філософська категорія для позначення переважно просторово-часових зв'язків і відношень, зміна яких у певних межах змінює окремі властивості і характеристики речі, предмета, явища, процесу не порушуючи їхньої якісної визначеності.

Кількість відбиває такі параметри предмета, явища або процесу, як число, величина, обсяг, вага, розміри, інтенсивність руху, температура й ін.

Єдність якісної і кількісної сторін речі, межа усталеності якості і змінюваності кількості в рамках певної якості позначається такою категорією, як **міра**.

Дуже важливою категорією для розуміння закону взаємного переходу кількісних і якісних змін є стрибок. У діалектиці взаємозв'язку кількісних і якісних змін **стрибок** означає перехід від старої якості до нової.

Стрибки, тобто перерва поступовості, різкий перелом у розвитку, взаємний перехід кількісних і якісних змін, єдність зникнення однієї якості в накопиченій кількості і виникнення іншої якості в іншій кількості, **різняються**:

- *за часом*;
- *залежно від глибини якісних перетворень, що відбуваються*;
- *стрибки різкі («із вибухом») і поступові («без вибуху»), які не слід плутати з повільними стрибками.*

Накопичення безупинних кількісних змін у межах певної якості позначається поняттям **еволюція**. У широкому смислі це поняття означає розвиток.

Крутий перелом, перерва поступовості, стрибкоподібне знищення якості, обумовлене накопиченням безупинних кількісних змін, позначається поняттям **революція**.

Цей перший закон діалектики розкриває характер розвитку, внутрішній механізм переходу до нової якості в будь якій сфері об'єктивної дійсності (у тому числі в сфері публічного управління та адміністрування), відповідаючи на питання, *як, яким чином відбувається розвиток, рух і зміна всього суцього.*

Другий закон діалектики.

Закон єдності і боротьби протилежностей відбиває таку фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що всі її предмети, явища і процеси включають в себе суперечливі моменти, тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою. Він розкриває внутрішньо властиве предметам і явищам *джерело їх розвитку.*

Для з'ясування сутності закону необхідно розглянути ряд категорій, що його конкретизують.

Почнемо з поняття «тотожність».

Тотожність – це відношення рівності, однаковості предметів, явищ між собою чи з самими собою.

Розрізняють *два види тотожності*:

- а) тотожність одного предмета;
- б) тотожність багатьох предметів, явищ і процесів.

Варто підкреслити, що тут йдеться не про формально-логічну тотожність типу «А» є «А», а про конкретну, реальну тотожність, що неминуче містить у собі і відмінність.

Відмінність – поняття, що означає відношення нерівності, неоднаковості, відмінності предметів, явищ між собою, чи з самими собою, їх внутрішню «занепокоєність», прагнення вийти за межі самих себе.

Таким чином, у реальності предмет, явище, процес завжди виступає як єдність тотожності і відмінності, що взаємодіють, даючи поштовх руху.

У будь-якому конкретному випадку тотожність і відмінність є протилежностями.

Протилежності – це такі сторони досліджуваного предмета, явища, процесу, що не тільки різняться і виключають одна одну, але й передбачають одна одну, адже нарізно не існують.

Будь-який предмет, процес або явище містять у собі таке, що є для нього іншим, чимось, що виступає в них одночасно як єдність буття і небуття, існування й неіснування, в силу чого вони внутрішньо нестабільні, «діяльнісні», мають тенденцію до руйнації своєї тотожності (рівності) – до саморуху.

Відношення цих протилежностей є **протиріччям**, що і виступає внутрішнім збудником, імпульсом, джерелом усякого руху і розвитку.

У філософській літературі розрізняють поняття «джерело розвитку» і «рушійна сила розвитку».

При цьому виходять із того, що існують *безпосередні, внутрішні й опосередковані причини розвитку*. Перші є **джерелом розвитку**, другі – **рушійними силами**. Зазначені поняття близькі за змістом, але «джерело розвитку» багатше за змістом, оскільки джерело одночасно є і рушійною силою.

Протиріччя не є стабільними. Їхні зміни пов'язані з набуттям ними у процесі їхнього розвитку певної специфіки. У зв'язку з цим різняться такі форми протиріч:

- 1) тотожність-відмінність;
- 2) несуттєва відмінність;
- 3) істотна відмінність;
- 4) протилежність.

Тотожність-відмінність як зародкове «ембріональне» протиріччя; несуттєва відмінність; істотна відмінність як відмінність по суті; протилежність як нетотожність.

Слід розрізняти *протиріччя внутрішні і зовнішні, основні й неосновні*.

У суспільстві та публічному управлінні соціальні протиріччя набувають таких форм, як конфлікт, антагонізм.

Соціальний конфлікт – це взаємодія різних соціальних груп, спільнот, інтереси яких взаємно протилежні і не знаходять вирішення на спільній основі.

Антагонізм – одна з форм протиріч, що характеризується гострою, непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій, напрямків.

Форми прояву антагонізму в природі і суспільстві різняться одна від одної. У суспільстві антагонізм – це рухливе співвідношення єдності і боротьби (війна як крайній прояв соціального антагонізму); антагонізм у живій природі є боротьбою як несумісністю одних видів з іншими, скажімо, мікробів-антагоністів.

Якщо закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває характер розвитку, форми переходу старого якісного стану до нового, то закон єдності і боротьби протилежностей – джерело розвитку.

Третій закон діалектики.

Закон заперечення заперечення показує, як виникають, розвиваються і вирішуються властиві певному предмету, явищу, процесу протиріччя, у якому напрямку відбувається розвиток, у якій формі і як здійснюється зв'язок і історична спадкоємність у розвитку.

Цей процес відбувається об'єктивно як **діалектичне заперечення** – момент зв'язку і розвитку, одночасне знищення старого і виникнення нового, що зароджується в старому і зберігає в собі у перетвореному вигляді на новій основі життєздатні риси, елементи старого.

У різних сферах дійсності діалектичне заперечення здійснюється по-різному. Це залежить від природи явища й умов його розвитку. У неживій і живій природі процес заперечення здійснюється стихійно, як самозаперечення; у суспільстві, у мисленні – у процесі свідомої діяльності людей.

Формами діалектичного заперечення є: *зближення, злиття, обмеження, удосконалення, скасування, конвергенція, критика, самокритика, реформа (!), соціальна революція.*

Слід мати на увазі, що старе в новому (спадкоємність), не завжди тільки позитивне, необхідне для нового. Саме ж нове утверджується не відразу, а поступово, набираючи силу.

Необхідно розрізняти нове і те, що таким здається (!). Дійсно нове є вираженням закономірного поступального розвитку явищ природи, суспільства, мислення, вираженням переходу явищ від нижчого етапу до вищого.

Який же зв'язок між першим і другим запереченням? **Друге заперечення виступає як більш високий щабель у розвитку, тому що воно містить у собі все цінне, що було у вихідному пункті і першому запереченні.**

Заперечення заперечення виражає розвиток шляхом протиріч, виступає як перетворення протилежностей одна в одну. Проте це не є просте чергування переходів протилежностей однієї в іншу, проста заміна однієї єдності протилежностей іншою. **Воно означає таку їхню заміну, що передбачає повторення етапів на новій, вищій основі.**

Заперечення заперечення йде такими шляхами:

- 1) деструкція;
- 2) кумуляція;
- 3) конструкція.

Будучи нібито поверненням до старого, друге заперечення повторює вихідний пункт у «знятому», критично переробленому вигляді.

Формою прояву заперечення заперечення є **спіралеподібність.**

Так, приміром, йде розвиток пізнання світу: спочатку створюється загальна картина досліджуваного об'єкта, потім – розчленовування його на частини (аналіз), їхнє вивчення окремо й наступне узагальнення отриманих знань (синтез). Виділення саме трьох щаблів у структурі процесу розвитку не означає, що їхня кількість неодмінно рівняється трьом. Скажімо, у періодичній

системі елементів повторення властивостей елементів має місце після більшого числа щаблів.

Як і інші закони діалектики, закон заперечення заперечення є законом усякого розвитку (сфери публічного управління також). Всякого розвитку взагалі, не тільки його прогресивних, висхідних ліній, але і по спадних, регресивних.

Питання 3. Категорії діалектики.

Розглядаючи закони діалектики, ми користувалися такими поняттями, як зв'язок, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, протиріччя, протилежність, антагонізм, заперечення. Ці поняття в діалектиці мають статус категорій.

Категорії діалектики – це універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу, у яких знаходять свій відбиток найбільш загальні сутнісні ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, що мають місце в об'єктивній дійсності.

За своїми джерелами категорії діалектики об'єктивні, тобто ті загальні властивості, що відображаються в категоріях, властиві самим речам, існують незалежно від свідомості і волі людини. **За своєю ж формою вони суб'єктивні**, оскільки є продуктом розумової діяльності суб'єкта.

Виробляючись у процесі суспільно-історичної практики людини, категорії діалектики відбивають об'єктивну дійсність у визначених конкретно-історичних умовах. Із зміною умов у процесі розвитку суспільної практики, знань змінюються і наші уявлення про зміст діалектичних категорій.

Основними категоріями діалектики є «протиріччя», «антагонізм», «кількість», «якість», «міра», «стрибок», «заперечення» та інші. Це – субстанціональні категорії – загальні поняття, що вживаються окремо, незалежно від інших.

Крім них, існують співвідносні категорії, пов'язані одна з одною необхідно, закономірно. Це, так би мовити, **парні категорії**.

Мова йде, насамперед, про категорії: **«одиничне», «загальне», «особливе»**.

Одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, що характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. **Загальне** – це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, що властива багатьом предметам, речам у рамках конкретної якісної визначеності. Одиничне і загальне є єдністю з протилежностей, що знаходить свій прояв в існуванні окремих речей. Проміжною категорією між одиничним і загальним є категорія «особливе». **Особливе** – те, що є загальним стосовно одиничного й одиничним стосовно загального.

Приміром, пшениця – одиничне; злакова культура – особливе; рослина взагалі – загальне. Служба у справах дітей міста Запоріжжя – одиничне; служба в органах місцевого самоврядування – особливе; публічна служба – загальне.

«Сутність» і «явище».

Будь-який предмет, річ характеризується наявністю внутрішніх, глибинних, стійких зв'язків, завдяки наявності яких вони існують і які позначаються діалектичною категорією **«сутність»**.

Зовнішній, менш стійкий бік предметів і процесів, даність сутності, один із засобів її організації, позначається категорією **«явище»**.

Сутність виявляється, а явище сутнісне. Зміна сутності веде до зміни і явища. Завдання науки (науки публічного управління) за масою явищ виявити

сутність. При цьому слід мати на увазі, що в конкретний період розкривається не вся сутність.

«Зміст» і «форма».

Всякий предмет, явище, процес являє собою діалектичну єдність змісту і форми.

Зміст – це сукупність елементів предмета, їхній взаємозв'язок одного з одним і з навколишнім середовищем.

Форма – засіб вираження змісту, його структури й організації, відносно стійкої визначеності зв'язку елементів змісту і їхньої взаємодії.

Наприклад, змістом організму (державного організму) є реальний процес його життєдіяльності, який протікає у певній формі.

«Система» і «елемент».

Відносно стійка, якісно визначена реальність, що знаходиться у взаємозв'язку з іншими відносно стійкими, якісно визначеними реальностями й утворює разом з ними цілісну систему, позначається такою категорією як «елемент».

Система ж – це матеріальне утворення, у якому зв'язок утворюючих його елементів сильніше зв'язку останніх з елементами, що не входять у це утворення.

Як приклад, орган державної влади (елемент), який входить в систему органів державної влади України (систему).

Структура – це відносно стійкий спосіб (закон) зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. (Наприклад, структура органів державної влади України).

«Ціле» і «частина».

Матеріальне утворення, що входить до складу іншого матеріального утворення і виступає в якості моменту його змісту і форми позначається категорією **«частина»**.

Матеріальне ж утворення, що включає в себе у вигляді взаємозалежних елементів інші матеріальні утворення й володіє властивостями, що не зводяться до властивостей складових його частин, позначається діалектичною категорією **«ціле»**.

України – ціле, Запорізька область – частина.

У характеристиці процесу розвитку важливу роль відіграють такі діалектичні категорії, як **«причина»** і **«наслідок»**, **«необхідність»** і **«випадковість»**, **«можливість»** і **«дійсність»**.

«Причина» і «наслідок».

«Причина» – це явище, що за певних умов із необхідністю викликає, обумовлює інше явище або визначає в ньому зміни.

«Наслідок» – це явище, що породжується або змінюється під дією відповідної причини.

Діалектика причини і наслідку виявляється в їхній взаємозумовленості й зворотному впливі наслідку на причину. Приміром, танення льоду веде до зниження температури повітря, що гальмує процес танення. Активність суб'єкта публічної влади спричиняє підпорядкування його об'єкта, який з часом чинить зворотній вплив на суб'єкта (через вибори, референдуми, протести, майдани, революції).

У різноманітних формах руху матерії дія причинності своєрідна. Різняться *основні* і *неосновні причини* – ті, без яких наслідок не може наступити і ті, без яких наслідок настає, але в іншій формі, в іншому місці й в інший час, а також *внутрішні* – взаємодія між сторонами того самого явища і *зовнішні* – взаємодія між різними явищами, процесами.

У неживій природі причинна залежність приймає форму *дії і протидії*. У живій природі причинні зв'язки виявляються у формі активного поведіння організмів по відношенню до зовнішнього середовища, з одного боку, і пристосування до нього, з іншого боку, тобто взаємодії.

У суспільно-політичному житті – у формі взаємодії бажань, інтересів, свідомих цілей окремих громадян (політиків, політичних лідерів) або суспільних груп (еліт, класів).

«Необхідність» і «випадковість».

Необхідність – категорія, що позначає внутрішню обумовленість явища, того, що не відбутися не може.

Випадковість – категорія, що позначає зовнішню обумовленість явища. Необхідність і випадковість – рівноправні сторони дійсності.

Необхідність суттєва, випадок – форма прояву суттєвості.

«Можливість» і «дійсність».

Визначена передумова нового, те, що настає, стає дійсністю за певних умов, позначається категорією «**можливість**».

Вже реалізована можливість перетворюється у «**дійсність**».

Розрізняють можливості *реальні* (обумовлені необхідними зв'язками) і *формальні* (обумовлені випадковими зв'язками); *конкретні* (для їхньої реалізації умови існують) і *абстрактні* (умови для їхньої реалізації можуть наступити, але їх поки що немає).

Щодо альтернатив діалектиці.

Серед альтернатив діалектики найчастіше називають метафізику.

Метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці, особливістю якого є однобічність, абстрактність, абсолютизація того чи іншого моменту в складі цілого.

Для метафізики характерна *схильність до крайнощів*, перебільшення якоїсь з сторін об'єкта, явища, процесу: усталеності чи змінюваності, повторюваності чи неповторності і т.ін.

Альтернативами діалектики є також софістика й еkleктика, які виступають різновидами метафізики.

Софістика – міркування, засноване на свідомому порушенні законів логіки, неправильному виборі вихідних положень, абсолютизації того або іншого визначення, змішуванні суттєвого і несуттєвого, на помилкових доказах, довільному випинанні другорядних властивостей предмета, використанні різноманітних значень того самого слова.

Еkleктика – аналогічна концепція, що базується на довільному виборі координат, випадковому з'єднанні різних сторін речей, ігноруванні їхніх істотних розбіжностей, суб'єктивістському поєднанні елементів, положень різних учень, теорій, концепцій, шкіл, поглядів. Еkleктика – це, образно кажучи, «суміш» несумісного, а отже, вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом. Хоча, на жаль, останніми роками і десятиліттями вона так чи інакше виявляється в програмах і діях суб'єктів публічного управління та адміністрування, що значно стримує просування України шляхом поступу (прогресу).

Різновидами метафізики є також догматизм і релятивізм.

Догматизм (із грецьк. – положення, що сприймається на віру без доказів) – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при їхньому вирішенні не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу.

Зворотною стороною догматизму є **релятивізм** (від лат. – релятивний, відносний) – теоретико-пізнавальна концепція, що виходить з одностороннього з'ясування сутності істини, перебільшення моменту її відносності, тобто

інтерпретації процесу пізнання. На відміну від догматизму, релятивізм перебільшує значення відносності істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і «негативна» діалектика (негативна діалектика абсолютизує критичну функцію діалектики); **якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еkleктика**; а якщо ж розглядати діалектику **як теорію пізнання**, то її альтернативами виступають **догматизм і релятивізм**.

За **постмодерну** (від 60-70 рр. 20 століття – і до нині) у західному світі здобувають панівні позиції плюралізм, еkleктика, іронія, утверджуються масові суспільство і культура, постіндустріальні економічні відносини, зростає значення електронних мас-медіа та візуальних засобів передачі інформації. Утверджується так званий **постмодернізм** – (фр. postmodernisme – після модернізму) – світоглядно-мистецький методологічний напрям, що виник та існує за епохи постмодерну і **який теж слід відносити до альтернатив діалектики**.

Передумовами появи постмодернізму стало розчарування в ідеалах модернізму: безповоротності прогресу, вирішенні наукою й технікою глобальних проблем людства, цілісності світу, існуванні загальнолюдських цінностей.

Для постмодернізму характерні розмиття меж мистецьких жанрів і напрямів, усунення відокремленості масової культури від елітарної, автора від глядача (читача), проголошення відносності істини та цінностей, недовіра до авторитетів, деконструкція, гра та іронія. Особливо небезпечним і руйнівним постмодернізм став для сфери публічної політики молодих країн та держав, що розвиваються, деконструюючи звичні політичні практики, переводячи їх до буденного, примітивного рівня організації, що, звісно, негативно відобразилося і продовжує відображатися на державній життєдіяльності цих країн.